

УДК 1.091. (575.2)(04)

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН МАКАЛ-ЛАКАПТАРЫНДА АДАМ БОЛМУШУНУН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ
ОТРАЖЕНИЕ БЫТИЯ ЧЕЛОВЕКА В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ
КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА
THE REFLECTION OF THE HUMAN BEING IN THE PROVERBS AND TALKS OF THE
KYRGYZ PEOPLE

*Токоева Г.С. – филос.и.доктору,
профессордун м.а., ЖАМУ
Баймырзаева Б.М. – окутуучу, ЖАМУ*

Аннотация: Элдик оозеки чыгармачылык кыргыздардын философиялык ойлорун чагылдырган көркөм чыгарма катары өнүгүп келген. Макалада кыргыз элинин макал-лакаптарындагы адам табиятынын чагылдырылышы анализге алынды.

Аннотация: Устное народное творчество развивалось как художественное творчество отражающее миропонимание кыргызов. В данной статье проанализирована природа человека в пословицах и поговорках кыргызского народа.

Annotation: Oral folk art was developed as an artistic creativity which reflecting the world outlook of Kyrgyz people. This article analyzes the nature of a man in the proverbs and sayings of the Kyrgyz people.

Ачкыч сөздөр: элдик оозеки чыгармачылык, макал-лакаптар, адам, болмуш, жашоо, жакшылык, жамандык.

Ключевые слова: устное народное творчество, пословицы и поговорки, человек, бытие, жизнь, добро, зло.

Key words: Oral folk art, proverbs and sayings, man, being, life, good, evil.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында макал-лакаптар өзгөчө орунду ээлейт. Адам жашоосунун философиясын кыска, образдуу, таамай чагылдыруу менен, нравалык-философиялык багытта болуп, чоң идея, ой пикир берилет. Макал-лакаптарда бардык реалдуулуктун борборуна адам коюлат, анын ишмердигиндеги жашоонун кооздугунун, бүтүндүгүнүн мазмуну ар тараптуу берилет, адам акыл-эстүү жандык болгону үчүн жогору бааланат. Башка жандыктардан айырмаланып акылы, эс тутуму бар, акыл качып кутулбаган “амалкөй” катары таанылат. Бул амалкөйлүк аркылуу адам түрдүү кыйынчылыктардан чыга алган, аны жеңе билген жеке инсандыгын жана артыкчылыгын түшүнгөн индивид катары каралат. Адам өзүнө карата сынчыл болот жана жекече “Менин” түшүнөт, аны баалай билет. “Акылдуу ката кетирсе, өзүн жемелейт. Акылсыз ката кетирсе, жолдошун жемелейт”[1, 31], - деген макал аркылуу адам өзүнө карата сынчыл, жеке өзүнүн “Мендигин” баалай билген индивид катары түшүндүрүлөт.

Кыргыз макал-лакаптарында “акылдуу” жана “акылсыз” деген түшүнүктөр аркылуу адамдын социалдык жагы түшүндүрүлөт. Жогорудагы макалда акылдуу адам ойлонуп, ар бир ишке талдоо жүргүзүп, жыйынтыгы жөнүндө ойлонорун, ал эми акылсыз адам өзүнүн кемчилигин сезбеген, башкадан күнөөнү издеген адам катары белгиленет. “Акылдуу мактанса, ишти тындырат, акмак мактанса бутун сындырат” – деген макал бар. Ошондой эле “Акылдуу миң азаптан кутулат, акылсыз бир азапка тутулат”[1, 31] дешет. Андыктан акылдуу адам менен жанаша жашоо көп ийгиликке алып келерин, акылсыз кыйынчылыкка дуушар кыларын эскертет: “Акылдуунун алды менен жүр, акмактын арты менен жүр”. Акылдуу адам кыска жана анын айтканы баары үчүн нуска экендигин, өзү өлсө да сөзү

өлбөй турганын, акыл менен көп өнөргө жетери жогору бааланат. Акылдуу, акылман адам өзүнүн жеке пикири менен элге жагат, жогорку баага татыйт. Ошондуктан “алтын чирибейт, акыл азбайт” – деген сөз бар. Акыл – адамдагы сонундук, анын инсандыгынын белгиси, куралы. Адамдын акылы негизги курал экендигин билдирген “Кылыч курал эмес, акыл курал” – деген макал – акыл бар жерде куралдын да кереги жок экендиги, далай кыйынчылыкты акыл менен жеңсе болору, акылдуу инсан көптөгөн кыйынчылыкка туруштук берерин белгилейт.

Акыл курал гана болбостон, байлык экендигин кыргыз эли социалдык эстутумда сактап келген. “Малдан жарды калсаң кал, акылдан жарды калба” [1, 226], - деген макалда материалдык жактан жарды болсоң да, руханий, ички дүйнө жагынан бай болгон көп ийгиликке жеткирерин даңазалайт.

Адамдын акылы менен катар анын ой-туюму, ойлому жөнүндө да элдик макал-лакаптар жашап келген. Кыргыз элинде “Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө” – деп, терең ойчул болууга, тамаша болсо да анын артында чындык бар экендигин андап-билүүнү эскертет. Ал эми “ой – өзүңдө, нарк – колунда” деген макал адамдын ой-туюму, пикири, идеясы бар экендиги жана нарк насил адамдын өзүнө көз каранды болорун, аны сактай билүүнү далилдейт. Элибизде ойду, ойломду терең баалап “ой – сөздүн сандыгы”, “ой – акылдын сандыгы” деп келишкен. Ошондой эле: “Терең дарыя тынч агат, Акылдуу киши тынч айтат” [1, 278] – деп, ким акыл-эстүү болсо, ал акырын, сыпайы, башкаларга катуу айтпай, сылык болорун белгилешет. Адамдын өзү карыса да, анын айткан акылы, насыкаты карыбай тургандыгын мына бул макал бекемдейт: “Эр карыса да, ой карыбайт”. Бул аркылуу адамдын акылы, калтырган ой-туюму, даанышман накылы карыбай, түбөлүктүү элдин эсинде каларына ишеним артат.

Акыл, ойду толуктап андан ары ишкер кылып турган билим жана илим экендиги кыргыз элинин макал-лакаптарында таамай айтылган. Билимдүү адам минди башкара турганын, билек менен жасай албаган ишти билим менен жасаса болорун, билим адамдын канаты экендигин даңазалаган кыргыз макалдары эл оозунда байыртан айтылып келген. Ошондуктан элибизде билимдүү болууга, илимдин жетишкендиктерин үйрөнүүгө чакырган макалдар четтен табылат. Айталы, “Билимдүү болсоң озорсуң, билимсиз болсоң – осолсуң”, “Билими бар ар балээден кутулат, билими жок миң балээге тутулат” – деп, билимдин акылдан кийинки баалуулук экендигин бекемдеп айтат. Билим ар кандай илимдин жолуна түшүүгө өбөлгө түзөрү, билим болбой илим болбостугу, билимдүү минди башкалары эскертилет. “Билимди элден изде, алтынды жерден изде” [1, 187], – деп адамды билим алууга, эмгектенүүгө чакырат жана “Билимдүүгө дүйнө жарык, билимсизге дүйнө караңгы”, “Билимдүүнүн сөзү өткүр, мергенчинин көзү өткүр” [1, 88], – деп билим алууга үндөйт.

Адамдагы адамдыктын калыптануусунда жана анын жашоосунда эмгектин ролу чоң экендигин билдирген макал-лакаптар да бар. “Болот отто чыңалат, адам иште чыңалат”, “Иштегендин оозу ойнойт, иштебегендин көзү ойнойт”, – деп айтышат элибизде. Эмгек гана биздин материалдык жана руханий керектөөлөрүбүздү канааттандырат, эмгек аркылуу дүйнө жаңырат, кооз болуп кайра түзүлөт: “Көйнөк тердебесе, талаа гүлдөбөйт” же “Кулча иштеп, бийче же”. Эмгек жасап, анын ыраатын көрүү адам болмушунун маңызын түзөт, эмгеги эч качан жерде калбайт, эмгектенсе сөзсүз үзүрүн берет. Бул жөнүндө мындай макал бар: “Мээнет болбой дөөлөт болбойт” жана “Мээнетин катуу болсо, татканың таттуу болот”. Эмгек байлык гана алып келбестен, руханий жактан адамды тазартат, оорудан айыктырат: “Оору эмгектен качат, эмгек көңүлдү ачат”. Эмгек аркылуу адамдын ден соолугу чың болору, жакшы маанай тартуулай тургандыгы даңазаланат. Сөз менен иштин дал келишин туура көргөн кыргыз эли “сөзгө баатыр, ишке

бакыл” – деп көп сүйлөгөн адамды сындаган жана эмгекчилди жогору баалаган. Эмгек аркылуу бакытка жетүүгө боло тургандыгы, ал аны сулуу кылып көрсөтөрү, дөөлөт алып келери, ал үчүн жаш чагындан эмгекти жашоо образы катары адатка айлантуу зарылдыгы белгиленет.

Эмгек – адам болмушунун көрүнүшү, анын реалдуулугунун жашап тургандыгынын күбөсү. Эмгек – бул сонундук жана адамдын жашоо образы, ал аркылуу гана инсандык калыптанып, индивидуалдуулугун аныктап турат.

Кыргыз элинин дүйнөтаанымында байыртан бери баалоочу критерий катары аңдалып билинген “жакшы”, “жаман” түшүнүктөрү белгиленет. Макал-лакаптарда бул терминдер “адам”, “киши” деген сөздөрдү туюндурган жана анын инсандыгын билдирген. Мисалы, “Жакшы келсе – кут, Жаман келсе – жуг”, “Жакшы жаңылса өзүнөн көрөт, Жаман жаңылса өзгөдөн көрөт”, “Жакшы ишке келет, жаман ашка келет”, “Жакшыны сөз өлтүрөт, жаманды таяк өлтүрөт”, “Жакшы сөзү менен сооротот, жаман токмогу менен ыйлатат” – деген макалдарда адамдагы инсандык моралдык-этикалык жактан сыпатталып, адам жогоруда белгиленгендей, “жакшы”, “жаман” деген ат менен аталды.

Адамдын инсандыгы абийири, намысы аркылуу да белгиленет. Анткени ар намыс, адамгерчилик, боорукердик анын жүрүш-турушуна, интеллектуалдык жактан калыптанышына байланыштуу болот. Бул жөнүндө элдик макал-лакаптар айгинелейт. “Абийиринди жашыңдан сакта” – деп сабак берсе, “Абийир тапса баласы, атасына бак конот” – деп жаштарга чакырык жасайт. Адамдын жашоосунун ойдогудай болушу анын тарбиялап өстүргөн балдарынын абийирдүүлүгүнө, намыстуулугуна байланыштуу. Эгерде баласы абийир үчүн ак, таза жүрсө, анда ал – ата-энесинин бактысы.

Кыргыз макал-лакаптарында адамдын өздүгү, инсандыгы анын ата-энеси, же өзү өстүргөн балдары аркылуу да таанылат. Жакын адамдын кимдигин ар түрдүү шартта жана жагдайларда билүүгө болорун жана ар бир инсан баалуулук катары кабылданышы зарыл экендигин төмөндөгү макал күбөлөйт: “Агайындын кадырын жалалуу болсоң билерсиң, ата-эненин кадырын балалуу болсоң билерсиң”.

Ар жактуу жана түрдүү социалдык кызмат аткарган инсан биологиялык-социалдык жактан да ар кандай ролдо: ал үй-бүлөдө бала болот, мезгилдин өтүшү менен өзү да ата-эне болот, ошондо гана ал ата-эненин кадырын, жашоодогу кездешчү ачуу-таттууну, негизгиси – баланы өстүрүп, тарбиялоо милдетинин канчалык жоопкерчиликтүү экендигин сезет. Мындай шарттагы инсан өз атасынын баа-баркын, энесинин нарктуулугун, үй-бүлөдөгү социалдык ролун таанып билет.

Элдик оозеки чыгармаларда “ата”, “эне” түшүнүктөрү философиялык рефлексияда интерпретацияланат жана алардын табият менен коомдогу ролу өзгөчө бааланат. Ата-эне – коомдогу мамлекеттин алгачкы ячейкасы – үй-бүлөнү куруучулар, дүйнөгө жаңы адамды жаратуучулар жана ага жашоо тартуулаган өзгөчө жандар. Алардын ортосундагы ыйык, жылуу мамиленин негизинде ортодо өз ара келишим, союз түзүлөт жана адамзат баалуулуктарын өздөрүнө калыптандырат, өнүктүрүүгө катышат жана аны биргелешип жараткан балдарына өткөрүүгө милдеттүү экендигин туюп сезет.

Кыргыз элинде байыртан эле улуу муунду, чоң ата, чоң энени сыйлоо адатка айланган жана алар төрдө олтуруп сыйга татыган. Анткени алар жаштарды тарбиялоочу, турмуштук билимди берүүчү ролду аткарышкан. Элибизде “Абышка өлсө ат бошойт, кемпир өлсө төр бошойт” – деп айтышат. Бул макал аркылуу улуу киши, улгайган адам сыйдын ээси, эмне баалуу барктуу, сыйлуу болсо ошонун алып жүрүүчүсү, акылман, даанышман, тарбиячы катары бааланат. Кыргыздын салты боюнча абышка-кемпирдин төрдө отурган образы – бул тарбия берүүчү, акыл үйрөтүүчү, билимге сугаруучу даанышмандыгы, акылмандыгы. Алардын орду эртедир кечтир бошой тургандыгы жана

кийинки муун келери, ал орунду ээлеген адам эми мурунку даанышмандын ишин улантуучу, акылга сугаруучу, тарбия берүүчү болуп калат. Мындай ырааттуулук, өз ара муундардын байланышы аркылуу кыргыз эли руханий дөөлөттөрдү өнүктүрүп келген.

Кыргыз элинде төр сыйлуу орун катары бааланган, ага татыктуу адам гана жеткен. Буга байланыштуу Ч.Өмүралиев минтип жазат: “Адамдын Орду-Жолу обол улагадан башталат да, улам убакыт өтүп улгайган сайын түндүктөн түшкөн нурдай жылып-жылып отуруп төрдүн төбөсүнө барат. Кадырлуу аксакал болот. Сыйга тунат. Эгерде көчмөн коомдо “үй” жана “мамлекет” деген бири бирине адекваттуу түшүнүктөр болгонун эске алсак, анда “төр” деген жөн эле сый орун эмес адамдын социалдык-саясий даража, чен өлчөмү экенин да моюндайбыз”[2, 104].

Демек, “төр” – кыргыз элинин социалдык-тарыхый өнүгүүсүндөгү атайын титулду алып жүргөн башчынын, башкаруучунун, насаатчынын ыйык орду. Ал орунга баары эле татыктуу боло албайт, тарыхый иерархия түшүнүгү менен алганда төр – социалдык жактан калыптанган, руханий баалуулуктар менен куралданган, билимдердин системасына ээ болгон, кийинки муунга тарбия бере алган, башкаларды өзүнө тарта алган ыйык, сыйлуу киши орду.

Ал эми “төр бошоду” деген, кийинки муунга бардык баалуулуктар өткөрүлүп берилгендигин жана аны татыктуу ээлеп калуу зарылдыгын, бул орунда акылмандыкты, даанышмандыкты улантып өз вазипасын аткаруу жүктөлгөнүн сезүү абзел болгон. Мындай салт аркылуу кыргыз элинин мифопоэтикалык дүйнөтаанымындагы себеп-натыйжалык байланышты, диалектикалык өнүгүүнү көрөбүз. Бекеринен “Аганы көрүп ини өсөт, эжени көрүп синди өсөт” – деп айтпаса керек. Бул аркылуу кыргыз эли тарбияга чоң маани бергендигин, мында ата-эненин, улуулардын ролу зор экендиги белгиленип көрсөтүлгөн. Ошондуктан улуу муун, ата-эне тарбия берүүчү ролду жогорку деңгээлде аткарышы абзел. Антпесе татыктуу тарбия бере алышпайт, балдарындагы инсандык сапатты калыптандырууга жетүүдө кыйынчылыктар жаралат.

Адам субъектисинин калыптанышы башкалар менен түзгөн мамилеси, карым-катнашы аркылуу, достук, ынтымак жолу менен да калыптанары белгилүү. “Адам болор кишинин адам менен иши бар, адам болбос кишинин адам менен неси бар”. Бул макалда адам кандай деңгээлдеги мамиле түзсө, анын адамдыгы ошончолук жогору бааланары сыпатталат. Кыргыз дүйнөтаанымында адам катары калыптануусу “аста-аста” болору белгиленет. Мындан сырткары адамдын өзүн өзү таанып-билүүсү да чоң мааниге ээ болорун макалдар көрсөтүп турат: “Алтынды билүү – оңой, Адамды билүү – кыйын”, “Атты билгенче ай керек, Адамды билгенче жыл керек”. Ошондуктан, адамдын инсан катары калыптануусу узак убакытка созулган процесс катары кароого болот. Бул жолдо адам бир эле үй-бүлөдө, эмгекте гана калыптанбастан, коомдук турмуш да чоң роль ойной тургандыгын кыргыз макал-лакаптары жөнөкөй ойломдун деңгээлинде чагылдырууга жетишкен.

Адам эртедир кечтир жашоодон кетет, өлүмгө дуушар болот, бул табигый көрүнүш экендигин макал-лакаптарда да белгиленет. Бул жөнүндө: “Өткөн өмүр качкан куш, кайрылып келбейт үндөсө”, “Баарынан качып кутулууга болот, өлүмдөн качып кутула албайсың”, – деген макалдар өлүмдүн мыйзам ченемдүү көрүнүш экендигин, “өтпөс өмүр, сынбас темир болбостугу”, ал турсун улуу инсандар да өтөрү эскерилет. Ошондой эле “өлбөстү кудай жасай албастыгы”, бул табияттын мыйзамы катары моюн сунуу керектигин белгилейт. Бирок бир гана нерсе адамды өлбөс кылып көрсөтөт, ал анын жасаган эмгеги, калтырган мурасы. Адамдын кылган иши, ишмердүүлүгү гана анын өлбөстүгүнөн кабар берет, ал өлсө анын атак-даңкы элдин эсинде каларын белгилейт:

“Баатырдын өмүрү кыска, даңкы - узун”. Андыктан аң-сезимдүү, ырааттуу жашап өтүү абзел деп айтууга болот.

Баатыр кыргыз элинин философиялык ойлорунда эл-жерин баалай билген, аны сактоо милдети экендигин түшүнгөн, мекенчил, кандай гана кыйынчылык болбосун алдынан тоскон жоого каршы дайыма бет алып барган инсан түшүндүрүлөт. Баатыр башкалар сыяктуу эле бул жашоодон кетет, ал өлүмгө тике карайт, өлүм мыйзам ченемдүү көрүнүш экендигин түшүнөт, ага качан да болсо даяр болот.

Ошентип, адам экзистенциясындагы негизги баалуулуктар катары анын өздүк жашоосу, кайталангыс өзгөчөлүгү, акылы, алган билими, жасаган эмгеги эсептелет. Бул сапаттары бир бүтүндүктү түзүп, адамдын инсандыгын, анын жашоосунун баалуулугун чагылдырат. Эң негизгиси адам өзү баалуулук, анын болмушу реалдуулуктун бир көрүнүшү, бүтүндүктү толуктап турган бөлүгү катары таанылат.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Киргизские пословицы, поговорки и изречения [Текст]. – Фрунзе: Мектеп, 1979. – 340 с.
2. Өмүралиев, Ч. Теңирчилик (Улуттук философиянын уңгусуна чалгын) [Текст] / Ч. Өмүралиев. – Бишкек: “КРОН” фирмасы, 1994. – 288 б.
3. Токоева, Г.С. Кыргыз философиясындагы адам болмушу [Текст] / Г.С.Токоева. – Б.: “Махprint” басмасы, 2015. – 244 б.